

**До проблеми визначення психологічних механізмів гармонізації
Образу Я соціально дезадаптованих неповнолітніх**

Грись А.М.

канд. психол. наук, доцент

Актуальність дослідження. Конструкт «Я» на сьогодні є одним із найпопулярніших у вітчизняній і зарубіжній психології. Багато статей, книг присвячені феноменам, пов'язаним з ним. Така популярність є виправданою з точки зору його глобальності та поліфункціональності у контексті розвитку особистості. Серед основних понять які стосуються феноменів і процесів «Я», на сьогодні виділяються такі як ідентичність, его, его-захист, его-ідеал, ідеальне «Я», сила «Я», самокатегоризація, самосвідомість, самоконтроль, самооцінка, самоповага, самосприйняття, самопрезентація, самоорганізація, самоефективність, Я-образ, самоствердження, Я-концепція і т.д.

У сучасній психології під «Образом Я» розуміється частина образу світу, що включає в себе уявлення як про своє Я, так і про відносини між «Я» та оточуючою дійсністю [9, с. 396]. Пропоновані вітчизняними психологами типології «Я», представлені наступними поняттями: екзистенціальне, пережите і категоріальне «Я» (авторське, перетворене, втілене, вторинне «Я», тілесне, соціально-рольове, психологічне, самоствавлення або смисл «Я»; імманентне, Ідеальне, трансцендентне, «Я»; Внутрішнє «Я» та Зовнішнє «Я» (особистість), Я - інше - Я, Я - Ми, Я - інші в мені, Я - Я в інших; актуальне «Я» з позиції сьогодення, минулого й майбутнього, ретроспективне «Я» з позиції сьогодення, минулого й майбутнього, проспективне «Я» з позиції сьогодення, минулого і майбутнього і ін.

Мета статті: теоретично осмислити та обґрунтувати психологічні механізми гармонізації образу Я дезадаптованих неповнолітніх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У рамках попередніх наукових пошуків у цьому напрямку зроблено спроби представити, наскільки можливо, деяку картину уявлень про Образ Я дезадаптованих неповнолітніх.

Серед сучасних досліджень образу Я дезадаптованих неповнолітніх праці українських авторів: Т.С. Журжу, А.О. Кацера, Л.В. Вереїна та ін.

Результати дослідження Журжу Т.С. у контексті образу Я у підлітків з розладами поведінки та у підлітків-делінквентів у порівнянні зі здоровими підлітками показали, що відмінності мають структурно-динамічні особливості, а саме: Образ Я відстає у своєму формуванні, прив'язаний до конкретної ситуації, не має цілісного характеру, його смислові складники та означення недостатньо сформовані. Особливості образу Я поширюються на уявлення про себе в минулому, теперішньому та майбутньому. Такі уявлення у свідомості підлітків з девіантною поведінкою мало диференційовані [3].

При вивченні особливостей образу Я у бездоглядних підлітків показано, що результат психічного відображення внутрішніх сенсів життя, зовнішніх впливів утворює цілісну систему; під впливом надмірних загострень суперечностей з оточенням образ Я втрачає гармонійну цілісність і провідним стає мотив самозахисту, як засіб самоствердження, звільнення від суперечностей; в образі Я у підлітка утверджується загострене відчуття власного Я, прагнення до самостійних дій та поведінки [5].

Виклад основного матеріалу.

Серед психологічних механізмів корекції девіантної поведінки особливе місце займають складові образу Я – когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти – самооцінка, рівень домагань тощо.

Попри визначення у окремих дослідженнях певних особливостей образу Я осіб з відхильною поведінкою на разі можна констатувати відсутність інтегративного підходу до досліджуваного явища.

Багатозначність обговорюваних феноменів, пов'язаних з ним, і суперечливість емпіричних результатів створюють об'єктивні складності у розумінні психологічних механізмів гармонізації образу Я дезадаптованих

неповнолітніх. Спроба подолати означені труднощі стосується необхідності фокусувати увагу виходячи із численних досліджень на головних аспектах, які дадуть змогу структурувати результати вивчення особливостей образу Я зазначеного контингенту. Вони у свою чергу, поряд із показниками адекватного Образу Я, мають стати вихідним матеріалом для розуміння тих внутрішніх змін, які призведуть до гармонійного Образу Я, а відтак і до успішної адаптації підростаючої особистості до соціокультурного середовища.

Надалі ми будемо звертати увагу на ті моменти у функціонуванні Образу Я, які важливі для розуміння механізмів його змінювання у позитивний бік. У якості основної виділяємо проблему стабільності/мінливості Образу Я, що вивчається у двох аспектах: функціональному – з точки зору механізмів самооцінювання і захисту певного рівня сформованості Образу Я, а також у онтогенетичному – в руслі життєвого шляху особистості.

Особливої уваги при цьому заслуговує обговорення питання про процесуально-динамічні аспекти Образу Я. Вивчення *мотивів і механізмів* самоставлення та самооцінювання представляє актуальне поле дослідження у контексті психокорекції, і є надзвичайно важливим та перспективним, оскільки саме процесуальна сторона Образу Я найбільшою мірою визначає як сам результат – характер Образу Я, його вигляд і форму, - так і в цілому процес саморегуляції поведінки неповнолітніх.

З точки зору механізмів гармонізації Образу Я в контексті соціальної адаптації особистості важливо спиратися не лише на зовнішні поведінкові прояви показників сформованості Образу Я та його усвідомлювані риси, а й на більш глибинні несвідомі його аспекти.

Образ Я, залишаючись не повністю усвідомленим в силу своєї багатозначності визначає характер сприйняття нової інформації дезадаптованим підлітком, що й може стати ключовим моментом у процесі його гармонізації.

Ідеї про несвідомі аспекти “Я” більш розгорнуто представлено в психоаналітичних концепціях, де у якості ключового поняття є “механізми захисту”, які описуються через боротьбу “Я” проти болісних думок та переживань. Результатом їх прояву є специфічні поведінкові реакції, особистісні характеристики, зміст яких не повністю представлений у свідомості.

Механізми захисту – це особлива форма переробки травмуючої ситуації, система стабілізації особистості, яка виявляється в усуненні, або зведенні до мінімуму негативних емоцій (тривоги, муки совісті).

Захищається механізмами захисту насамперед цілісний Образ "Я", що інтегрує поведінку і свідомість. Витіснення, як і всі інші механізми захисту, покликане захищати особистість не від тривоги, а від розпаду цілісної поведінки та інтегрованості свідомості. Без цих механізмів поведінка диктувалося б одночасно протилежно спрямованими мотивами.

Р.М. Грановська вказує на формування механізмів захисту як результату неузгодженості ідеального уявлення про себе з реальним.

Повна відсутність механізмів захисту “оголює” психіку, робить її нездатною протистояти стресовій ситуації, а надмірна їх включеність - робить її негнучкою, не дає змоги об’єктивно усвідомлювати ситуацію і взаємодіяти з нею.

У випадку успішного включення певного механізму захисту даний механізм буде включатися у стресових ситуаціях і в подальшому. Тобто відбувається фіксація певних варіантів поведінки. Поведінка при стресі втрачає пластичність, властиву їй в нейтральній ситуації і характеризується переважанням стереотипів.

Переважання того чи іншого механізму захисту може призвести до розвитку певних рис і акцентуацій характеру, і в той же час особи з певними властивостями схильні довіряти конкретним механізмам захисту. Умови зниження ступеня впливу механізмів захисту дозволяють ефективно реагувати і усвідомлювати окремі сторони дійсності (Маликова –механізми захисту).

Уявлення про несвідомі аспекти образу Я інтенсивно розроблялися в працях Еріксона, Когута, Сонді, Ротенберга та інших представників "психології особистості".

Згідно з цими уявленнями, соціальні норми не є лише нав'язаними особистості зовні, а природно входять до структури особистості у вигляді внутрішніх потреб, беруть участь у формуванні образу "Я", і більш того, саме в цій якості соціальних мотивів серйозно трансформують характер і навіть саме функціонування первинних біологічних потреб. "Людська психіка - це не листковий пиріг, де над шаром первинних потреб (інстинкту самозбереження і розмноження) надбудовуються, не змішуючись з ними, шари соціальних потреб у визнанні, розумінні, домінуванні і любові, а ще вище розташовується шар ідеальних потреб у пізнанні, творчості та гармонізації світу"[14].

Абсурдно уявляти собі, що під тонким шаром духовності творця комфортно розташовуються агресивність та інші інстинкти в їх природній примітивності. Всі компоненти психіки взаємно впливають один на одного. Після формування потреб більш високого рангу і первинні потреби не залишаються в їх початковому стані. Інстинкт самозбереження у людини з розвиненою потребою в самоповазі не такий же, як до формування цієї потреби, його вже не можна розглядати у відриві від образу "Я". Саме тому людина з розвиненим "Я" скоріше готова загинути сама, ніж вбити іншого, і може голодувати, але не піде красти [14].

Справжні внутрішні конфлікти - це не конфлікти між егоїстичними, первинними спонуканнями і нав'язаними зовні соціальними нормами, а набагато глибші, в яких засвоєні з дитинства та привласнені особистістю в результаті довгого і болісного становлення соціальні потреби є не менш "егоїстичними", не в меншій мірі визначальними образ "Я" особистості, ніж будь-які інші егоїстичні потреби. Тому й конфлікт носить глибокий і затяжний характер, і витіснення, зберігаючи цілісність поведінки, дійсно викликає тривогу.

Механізми захисту захищають свідомість від неприйнятної для неї інформації. Однак, захищаючи свідомість, самі ці механізми функціонують без участі свідомості. Звідки ж береться знання про те, яку саме інформацію можна допускати до свідомості, якщо свідомість не втручається безпосередньо в роботу механізмів психологічного захисту і якщо вона взагалі не ставиться до відома про цю роботу? В. Ротенберг припустив, що саме в правій півкулі формується так званий "Образ Я" - цілісне образне уявлення людини про себе, завдяки якому постійно зберігається самоідентифікація людини, її ототожнення з самим собою. "Образ Я" не може формуватися без участі свідомості, що відповідає за всі усвідомлені вчинки і установки, за її соціальні мотиви. З іншого боку, "Образ Я" - це повнокровний образ з незліченною кількістю зв'язків, що з'єднують індивіда з іншими людьми і світом в цілому. Такий образ, в силу своєї складності, багатогранності, багатозначності і, нерідко, внутрішньої суперечливості, не може бути повністю усвідомлений. Наша свідомість, що базується на логічному мисленні, звично "випрямляє" і спрощує реальність і не здатна охопити таку кількість зв'язків, які характеризують "Образ Я". Як би детально ми не розповідали про себе, ми завжди відчуваємо, що наша розповідь не вичерпується ніяким аналізом і поясненням, що Ми невимовно багатші за власне усвідомлення ставлення до себе. Це відчуття ґрунтується на "Образі Я". Можна сказати, що "Образ Я" - це повноважний представник свідомості в царстві несвідомого (правій півкулі). І завдяки тому, що права півкуля "схоплює" будь-яку інформацію дещо швидше лівої, у "Образі Я" з'являється можливість оцінити цю інформацію до її усвідомлення і вирішити, чи можна допустити її до свідомості. Як повноважний представник свідомості "Образ Я" у своєму розпорядженні має право такого рішення і завдяки цьому є *основним* регулятором нашої поведінки.

Ще один важливим механізмом функціонування "Я" є ототожнення себе з минулими досягненнями, із здатністю досягати поставленої мети попри все, з власною обдарованістю і вмінням працювати. А цього в нас не може забрати

ніхто, тільки ми самі можемо раптом у цьому засумніватися. Минулий успіх може стати приводом для нескінченної ностальгії, яка паралізує будь-яку активність, та він же може стати й джерелом поваги і віри у себе, яка стимулює пошукову активність у новій, складній ситуації.

Тільки висока повага до себе дозволяє поставитися до складної ситуації як до ігрової: цей хід не вдався, спробуємо інший; цей крок виявився помилковим, зайдемо з іншого боку. Щоб не відмовитися від спроб, треба ставитися до хворобливих ударів як до природної умови ігрової ситуації. В азарті гри біль переноситься легше. Але це можливо тільки тоді коли особистість здатна пожартувати над власною невдачею.

Віра у власні можливості, оптимізм, нехай навіть дещо надмірний з позиції тверезого спостерігача, необхідні для прояву пошукової поведінки. Між тим, навіть у тих випадках, коли ця активність не призводить до успішного вирішення реальних завдань, один безперечний виграш вона гарантує - виграш у здоров'ї, бо сам процес пошуку як такого підвищує опірність організму до будь-яких шкідливих факторів ("не наздожену, так хоч зігрюся "). Так що ж, в кінцевому рахунку, краще: об'єктивно оцінити завдання як невирішуване, а свої можливості як недостатні, відмовитися від пошуку рішення і в результаті втратити не лише шанс на вирішення завдання, а й погіршити власне здоров'я - або підійти до проблеми з не виправданим оптимізмом, включитися в активне вирішення завдань і принаймні виграти таку неминущу цінність, як здоров'я, а там, дивись, і створити своєю активністю невраховані, та й не існуючі раніше шанси на виграш? Відповідь видається однозначною, і саме тому здорові люди, на відміну від хворих депресією, бачать світ в більш рожевих тонах, чим він об'єктивно того заслуговує.

Пошукова активність зберігає фізичне здоров'я людини, а реакція капітуляції призводить до соматичних захворювань. Але бути чи не бути реакції капітуляції, визначається не тільки актуальною ситуацією і не тільки минулим досвідом реального життя, а й досвід становлення духовного

життя, на який впливають такі "нематеріальні" чинники, як прочитані книги, переглянуті фільми, сімейні легенди - весь культурний багаж. Саме з цим ідеальним світом культури і пов'язаний *множинними зв'язками образ "Я"*, що регулює нашу поведінку. Саме під впливом цього світу він великою мірою і формується, відображаючи і вбираючи всі напрацьовані нами соціальні установки, нерозривно пов'язані зі свідомістю. Але сам образ "Я" залишається при цьому повноцінним, багатозначним, який неможливо вичерпати ніяким самим ретельним аналізом, бо зв'язки його з минулим, сьогоденням і передбачуванім майбутнім особистості, а також з усім образом світу - безчисленні.

Через спільну мовну, культурну, морально-етичну основу ментальність як одну із засад духовного життя соціуму і індивіда визначається не лише світосприйняття нації, а й спосіб самобачення і саморозуміння окремого її представника [17].

Образ "Я" - як би повноважний представник свідомості в царстві образного мислення, і в цій своїй якості він відповідає за механізми психологічного захисту: залишаючись не повністю усвідомленим (в силу своєї багатозначності), образ "Я" першим стикається з новою інформацією і визначає, що може і що не може бути доведено до свідомості. Але з цього випливає, що дефектність образного мислення призводить до порушення формування образу "Я" і як наслідок - до порушення механізмів психологічного захисту, до порушення психологічної адаптації, до дезінтеграції поведінки. І сновидіння, в яких образне мислення є визначальним, позбавляються своїх захисних властивостей. Що ж призводить до неповноцінності образного мислення? Адже людина народжується з високими потенційними передумовами до такого мислення.

У ранньому дитинстві перевагу у розвитку на стороні правої півкулі, і лише поступово і з великими труднощами формується домінантність логічного мислення. І це цілком зрозуміло - перш за все немовляті необхідно сприйняти світ цілісно, об'ємно, несуперечливо, і перш за все йому необхідно

навчитися реагувати на невизначені, багатозначні сигнали цього світу. Тому що емоційні реакції близьких, любов батьків - це багатозначний контекст [14].

З раннього дитинства починає формуватися складний і багатозначний образ самого себе в складному і багатозначному світі. "Образ Я" продовжує розвиватися і збагачуватися впродовж всього життя. Це центральна керівна інстанція нашої особистості, що визначає і ставлення до світу, і всю поведінку особистості. Так, коли особистість говорить про якусь ситуацію або зроблену їй пропозицію "Мені це не підходить", не пояснюючи навіть самій собі, що саме не підходить - це означає, що протестує її Образ Я, який оцінює все, що відбувається навіть без прямої участі свідомості, але з урахуванням усвідомлених установок особистості.

Образ Я включає в себе і ці установки також. В процесі свого формування цей образ вбирає в себе, як губка, все, що справило на нас враження і торкнулося нашої уяви: явища природи і культури, образи і вчинки інших людей. Наш Образ Я унікальний, - він належить тільки нам, але він не зовсім автономний - незліченними зв'язками сплітається він з нашим образом світу, і чим більше цих зв'язків, тим він багатший і багатогранніший, і тим сильніше у особистості почуття вписаності у світ.

Певний усталений спосіб життя особистості вимагає від неї відповідних моделей поведінки. Саме тому процес корекції має бути спрямований на розвиток здатності побачити розмаїття можливостей та розширити спектр реакцій на труднощі, що виникають. Тобто для гармонізації образу Я головне – це зміна.

“Спостерігаючи за життям сім’ї, - розповідав П. Вацлавік на одному із психотерапевтичних конгресів, - ми помічаємо їх труднощі. Ми помічаємо як члени сім’ї чіпляються за ті форми адаптації, які у свій час відповідали вимогам життя, були корисними і ефективними, і не бажають бачити, що самі умови кардинально змінилися. В подібних випадках серйозних проблем

не уникнути” [4]. Як підкреслює Клу Маданес, сім’ї, які звертаються за допомогою, не очікують змін, і навіть опираються їм.

Техніка, якій придається велике значення у психодрамі – це зміна ролей. Вона допомагає клієнтам, які “застряють” у своїх реальних ролях “освіжити” сприйняття оточуючих і краще зрозуміти їх, а також побачити самих себе очима інших, і тим самим відкрити перед собою можливість по-новому вибудувати свої стосунки з ними.

“Навчаючи раціонально-емотивній терапії, ми виходимо з переконання, що психічна рівновага порушується у людей не тому, що вони перейняли від своїх сімей і груп приналежності хибні норми поведінки чи спосіб мислення, а тому, що ці норми перетворюються на догми, які вимагають неухильного їх дотримання ...Я можу гарантувати, вся проблема у тому, що норми перетворюються на обов’язкові вимоги, на автократичне і догматичне “повинен”. Я не буду намагатися змінити самі норми, а лише поясню клієнтам, як їх зберегти, не вимагаючи від себе безкомпромісного дотримання за допомогою нав’язливих спогадів, дорікань, криків і погроз. Я допоможу клієнтам позбутися цієї одержимості” [4].

Не менш важливе значення у становленні психоструктури Я мають так звані “сімейні міфи”. Неадекватний образ “Ми” набуває форми сімейного міфу, який сприяє підтриманню сімейних дисфункціональних відносин в сім’ї, в результаті чого потреби її членів в зростанні та змінах, в самоактуалізації і кооперації виявляються незадоволеними, а сім’я в цілому ригідно відтворює минулий свій досвід, мало враховуючи зміни у великій системі (суспільстві), та у індивідуальних системах (окремих її членах).

Прояви несвідомих аспектів Я зустрічаємо у концепції Л. Сонді, який висунув ідею про спадкову обумовленість Я-потягу [15].

Л. Сонді стверджує, що шлях розвитку Я виявляється через спадково визначений "круговорот" елементарних функцій Я з наступними фазами: 1) первинна партиципація (дуальне існування) і наступна вторинна проекція; 2) інфляція; 3) інтроєкція, 4) зречення. Якщо цей порядок порушується,

розвиваються хворобливі відхилення. Тоді відбувається спершу одночасна інтеграція всіх функцій, а потім дезінтеграція і розпад Я. Всі ці фази колообігу Я, на думку Сонді, теж спадково обумовлені .

Комплекс показників, що визначають варіант Я-захисту за теорією Л. Сонді, також спостерігався в межах однієї сім'ї як певна успадкована реакція.

Дослідження Л. Сонді показали, що закономірності розвитку Я не залежать від регіональної чи національної приналежності індивіда, що підтверджує фізіологічну обумовленість фактора.

Аналізуючи Образ Я Юрченко В.І. характкризує процес його формування через механізм активізації ментального функціонального простору. Автор виділяє етнопсихологічні чинники реалізації ментального потенціалу: сімейно-родинне середовище, рідну мову [17].

Все, що особистість знає або може дізнатися про соціальну реальність в процесі соціальної адаптації до неї, виражене в знакових системах або поняттях, а тому безперервний процес інтерпретації цих мовних, знакових і категоріальних систем наскрізь пронизує всю пластичну тканину адаптації особистості до символічного універсуму реальності. Інтерпретуючи соціальну ситуацію, особистість вносить у неї певний сенс, який детермінований її інтелектуальними, соціальними, культурними, світоглядними уподобаннями, тобто її тезаурусом і індивідуальною системою значень [13].

Особистість уособлює собою єдність соціально-заданого та індивідуально-обумовленого, що і визначає подвійний характер онтології соціальної адаптації особистості.

Процес соціальної адаптації особистості реалізується за допомогою стратегій соціальної адаптації. В руслі нормативного підходу стратегії соціальної адаптації особистості - це, з одного боку, способи, прийоми і стратегії, що дозволяють суспільству найбільш ефективно, оптимально і безболісно включати,

долучати особистість до об'єктивно сформованої системи соціально прийнятних структур, ролей і взаємодій, в яких особистість могла б приносити собі і суспільству максимальну користь, з іншого - це спосіб, схема, алгоритм подолання багаточисельних адаптивних бар'єрів, які ускладнюють або повністю паралізують здійснення пристосувальних процесів у соціумі.

Власне цим і обумовлюється об'єктивна дуальність нормативно-інтерпретативної онтології соціальної адаптації особистості [13].

Соціальна адаптація в контексті інтерпретативного теоретичного підходу означає використання таких пристосувальних стратегій, які дозволяють людині зберегти та/або уточнити її ідентичність. Стратегії соціальної адаптації завжди коригуються зовнішніми оцінками соціального оточення і внутрішнім розумінням особистістю власної ідентичності, яка виступає в ролі індивідуального і соціального «компаса» при інтерпретації всього різноманіття соціальних ситуацій в процесі адаптації особистості.

У руслі інтерпретативного підходу соціальна адаптація є інформаційно-комунікативне, світоглядне конструювання смислів буття і стратегій персональної життєдіяльності, що реалізується в процесі безперервної інтерпретації власної ідентичності і символічних соціальних контекстів з точки зору їх відповідності несуперечливого розуміння соціальної реальності, яке цілеспрямовано формується або стихійно засвоюється в процесі соціалізації.

Комплексне - нормативно-інтерпретативне - розуміння виходить із того, що соціальна адаптація особистості - це процес перетворення і/або інтерпретація об'єктивного соціального світу, себе в цьому світі і суб'єктивного образу цього світу в собі і формування на цій основі індивідуального

адаптивного простору та персональної ідентичності, задає смисли індивідуальній життєдіяльності та загальну спрямованість адаптації.

Таким чином, можна виділити деякі ключові аспекти-складові, які можуть стати основою для розуміння психологічних механізмів гармонізації образу Я дезадаптованих неповнолітніх:

- несвідомі складові образу Я, які виявляються переважно через механізми психологічного захисту особистості і формуються під впливом як генетично успадкованих так і соціальних факторів;
- свідомі компоненти до яких належать соціальні установки, враження про явища природи і культури, образи і вчинки інших людей, образ світу, тощо;
- свідомі та несвідомі складові образу Я являють собою синтез взаємопереплетень, взаємопереходів, взаємовпливів, які у підсумку визначають характер поведінки особистості: адаптований чи дезадаптований.

Виходячи з цього гармонізація образу Я дезадаптованих неповнолітніх передбачатиме виявлення індивідуальної системи взаємозв'язків між зазначеними вище елементами, які складають зміст образу Я та особливості їх інтерпретації дезадаптованим неповнолітнім.

Ефективність діяльності фахівців у цьому напрямку також визначатиметься відповідною базою інтерпретаційного підходу (психоаналітичною, когнітивною, гуманістичною тощо), а також особистою філософією психолога у розумінні проблем клієнта.

Література

1. Вереїна Л.В. Формування позитивної емоційної орієнтації Я-образу засобами психокорекції / Вереїна Л.В.: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 2003. — 19 с.
2. Игумнов С. А. Психотерапия и психокоррекция детей и подростков — М.: Изд-во Института психотерапии, 2000. — 112 с.
3. Журжу Т. С. Особливості та психокорекція образу "Я" у підлітків з девіантною поведінкою / Журжу Т. С. . Автореф. дис. канд. психол. наук. : 19.00.04 / Харк. мед. акад. післядиплом. освіти. — Х. , 2009. — 23 с.
4. Залевский Г.В. Личность и фиксированные формы поведения. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2007. – 336 с.
5. Кацера А.О. Фактори виникнення і трансформації образу Я бездоглядних підлітків /Кацера А.О.// Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України /За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К., 2004. – Т. 1, вип. 13. – С. 42-45.
6. Кочубейник О.М. Трансформация представлений про "Я"-концепцию в кросс-культурных психологических исследованиях /О.М. Кочубейник: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - К., 2003. - 16 с.
7. Лучинкіна А.І. Соціально-психологічні засоби корекції особистості школярів з соціально-дезадаптованою поведінкою /Лучинкіна А. І.: Дис... канд. наук: 19.00.05 - 2008.
8. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник / Н.Ю. Максимова . – К.: Либідь, 2011. – 520 с.
9. Молчанова О.Н. Самооценка: теоретические проблемы и эмпирические исследования: учеб. пособие / О.Н. Молчанова. – М.: Флинта: Наука, 2010. – 392 с.
10. Осипова А.А. Общая психокоррекция. /Осипова А.А. Учебное пособие. М.: Сфера, 2002 г. 510 с.

11. Павлик О.М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників /Павлик О.М.: дис... канд. психол. наук: 19.11.06 / Національний ун-т внутрішніх справ. - Х., 2005.
12. Психодиагностика и психокоррекция / под ред. А.А. Александрова. – СПб.: Питер, 2008. – 384.
13. Ромм М.В. Философия и психология адаптивных процессов / М.В. Ромм. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издадельство НПО “МОДЕК”, 2006. – 296 с.
14. Ротенберг В. “Образ Я и поведение / Ротенберг В. Издательство “МАХАНАИМ”, Иерусалим, 2000. – 66 с.
15. Собчик Л.Н. Метод портретних виборів – адаптированній тест Сонди. Практическое руководство. – СПб.: Речь, 2010. – 125 с.
16. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. – М.: Академический проект; Трикста, 2005. - 336 с.
17. Юрченко В.І. Етнопсихологічні чинники формування „Образу-Я” особистості / Юрченко В.І. Вісник психології і соціальної педагогіки [Електронний ресурс] : Збірник наук. праць / Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету ім. Бориса Грінченка; Московський гуманітарний педагогічний інститут. – Випуск 1. – К., М., 2009. – Режим доступу до збірника : http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._Випуск_1